

Krzysztof Bobrowski

RAPORT

**Z VI-tej EDYCJI BADAŃ ANKIETOWYCH
ROZPOWSZECHNIENIA UŻYWANIA SUBSTANCJI PSYCHOAKTYWNYCH
ORAZ INNYCH ZACHOWAŃ RYZYKOWNYCH, A TAKŻE ZABURZEŃ ZDROWIA
PSYCHICZNEGO WŚRÓD MŁODZIEŻY IŁAWSKIEJ
2018 r.**

Warszawa, czerwiec 2019

Raport opracowano na podstawie umowy zawartej przez Burmistrza Miasta Ławy z Instytutem Psychiatrii i Neurologii w Warszawie (temat nr 522-44-102-18006).
Badania ankietowe w szkołach przeprowadzono w grudniu 2018 roku, dzięki zaangażowaniu kierownictwa oraz zespołu pracowników Ośrodka Psychoedukacji Profilaktyki Uzależnień i Pomocy Rodzinie w Ławie

Spis treści

1.	Wstęp	3
2.	Metoda	5
2.1.	Procedura badań	5
2.2.	Badane grupy	6
2.3.	Narzędzia i wskaźniki	8
2.4.	Analizy statystyczne	14
3.	Wyniki	14
3.1.	Używanie nikotyny	14
3.2.	Alkohol	16
3.3.	Dostępność alkoholu	16
3.4.	Używanie środków narkotyzujących	22
3.5.	Nowe substancje psychoaktywne (NSP)	24
3.6.	Dostępność środków narkotyzujących	24
3.7.	Używanie leków uspokajających lub nasennych	26
3.8.	Inne zachowania ryzykowne i problemy młodzieży	27
3.9.	Czynniki związane z problemami młodzieży	36
4.	Podsumowanie wyników i wnioski	38
5.	Piśmiennictwo	43

1. WSTĘP

Raport prezentuje wyniki szóstej edycji badań ławskich z 2018 roku, realizowanych w celu monitorowania rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych oraz innych zachowań ryzykownych i problemów w populacji ławskich gimnazjalistów [1 – 5].

Dotychczasowe wyniki badań ławskich z lat 2001 – 2014 pozwoliły na ocenę długoterminowych trendów w rozpowszechnieniu badanych zjawisk [6]. W zakresie rozpowszechnienia palenia papierosów, picia alkoholu (odsetka abstynentów) oraz używania środków narkotyzujących długoterminowe trendy w badaniach ławskich dość wierne odzwierciedlały trendy identyfikowane w badaniach ogólnopolskich ESPAD [7]. Również aktualne poziomy wartości powyższych wskaźników z ostatnich edycji badań ławskich i ESPAD, były bardzo podobne.

Inne prawidłowości zaobserwowano w przypadku częstego picia alkoholu (ostatnie 30 dni) i upijania się (*binge drinking*). W populacji 15 – letniej młodzieży ławskiej zachowania te były wyraźnie mniej rozpowszechnione niż w populacji ogólnopolskiej, a długoterminowe trendy bliższe były trendom obserwowanym wśród młodzieży warszawskiej, w badaniach mokotowskich [8].

Porównanie wyników z poprzednich dwu edycji badań ławskich z 2012 i 2014 roku pokazało szereg istotnych spadków w zakresie rozpowszechnienia picia alkoholu i upijania się wśród uczniów III klas gimnazjów [5]. Skala spadków była bardzo duża i zwykle przekraczały one 10 punktów procentowych. Także w przypadku rozpowszechnienia używania w ostatnim roku środków narkotyzujących odnotowano spadek wskaźnika, o 5 punktów procentowych. Spadek ten nie był istotny statystycznie, ale ważna była zmiana kierunku kilkuletniego trendu wzrostowego z okresu lat 2005 – 2012. Natomiast wśród młodszych uczniów, z klas I gimnazjów, opisywane wyżej wskaźniki nie zmieniały się znacząco i pozostawały na bardzo niskim poziomie.

Interesująca jest kwestia czy wyniki badań z 2018 roku pokażą dalsze pogłębianie się trendów spadkowych wśród starszych uczniów, w zakresie używania alkoholu i innych substancji psychoaktywnych, czy też nastąpi wyhamowanie spadków i stabilizacja trendów?

W 2014 roku używanie dopalaczy utrzymywało się na niskim poziomie. Wśród młodszych uczniów był zaledwie 1% używających, a wśród starszych uczniów 5%. Istotnie przy tym wzrosło rozpowszechnienie używania dopalaczy wśród starszych dziewcząt, od zera do 5%.

W zakresie innych problemów behawioralnych na stabilnym, ale dość wysokim poziomie utrzymywało się rozpowszechnienie przemocy wobec innych uczniów (ogółem ok. 30% w klasach I i 43% w klasach III) oraz wykroczeń (odpowiednio – 26% i 38%). Istotne ograniczyło się rozpowszechnienie hazardu wśród starszych uczniów – spadek ogólnego wskaźnika z 52% do 35%. Zdecydowało o tym istotne zmniejszenie się popularności LOTTO z 43 do 24% oraz udziału w konkursach w TV opłacanych telefonicznie (z 10 do 5%).

Problemy z powodu hazardu dotyczyły zaledwie 2% gimnazjalistów (1% wśród młodszych i 3% wśród starszych). O wiele bardziej rozpowszechnione były problemy związane z nadmiernym korzystaniem z gier komputerowych i komputera. Problemy z powodu gier dominowały wśród starszych chłopców i dotyczyły 25%. Z kolei nadmierne korzystanie z komputera dominowało wśród starszych dziewcząt (30%).

W 2018 roku poszerzono zakres badań ławskich włączając problematykę zaburzeń emocjonalnych wśród młodzieży. Dzięki temu obraz problemów doświadczanych przez młodzież może być bardziej kompletny. Ponadto uwzględnienie problematyki zdrowia psychicznego w lokalnych badaniach epidemiologicznych stanowi realizację jednego z ważnych zadań Narodowego Programu Zdrowia na lata 2016–2020 oraz Narodowego Programu Ochrony Zdrowia Psychicznego na lata

2017-2022 [9, 10].

Zasadniczymi celami badań ławskich w 2018 roku było:

1. Oszacowanie rozpowszechnienia w populacji 13 i 15-letniej młodzieży ławskiej używania substancji psychoaktywnych oraz występowania innych zachowań ryzykownych: przemocy, zachowań sprzecznych z prawem, hazardu, nadmiernego korzystania z gier czy komputera.
2. Określenie aktualnych trendów w zakresie ryzykownych zachowań ławskiej młodzieży.
3. Próba oceny zaburzeń emocjonalnych w badanych populacjach młodzieży.

2. METODA

2.1. Procedura badań

Badania, realizowane na początku grudnia 2018 roku, miały charakter ankietowy, prowadzone były metodą audytoryjną, w klasach szkolnych, w sposób zapewniający zachowanie anonimowości poszczególnym uczniom, klasom i szkołom. Funkcję ankieterów pełnili, specjalnie przeszkoleni do przeprowadzenia badań, pracownicy Ośrodka Psychoedukacji, Profilaktyki Uzależnień i Pomocy Rodzinie w Ławie. Udział uczniów w badaniach był dobrowolny. Rodzice uczniów otrzymali specjalnie przygotowaną informację, opisującą cele i zakres badania. Zapewniono im także możliwość zapoznania się (na osobiste życzenie) z treścią ankiety. W wypadku sprzeciwu wobec udziału dziecka w badaniach rodzice proszeni byli o przesłanie do szkoły podpisanego oświadczenia, którego blankiet dostarczono rodzicom wraz informacją o badaniach.

Organizacją badań w szkołach kierował Pełnomocnik Burmistrza ds. Rodziny, Profilaktyki i Rozwiązywania Problemów Uzależnień i jednocześnie kierownik Ośrodka Psychoedukacji, Profilaktyki Uzależnień i Pomocy Rodzinie. Osobą odpowiedzialną merytorycznie za przygotowania do badań, kształt ankiety, szkolenie ankieterów i prawidłowy przebieg badań był autor niniejszego raportu.

Badania przebiegły bez większych zakłóceń. Ankieterzy na ogół nie odnotowywali żadnych okoliczności, które mogłyby wpływać na rzetelność uzyskiwanych danych. Wyjątek stanowiła niewielka klasa, w której uczniowie byli wyraźnie ożywieni, głośno rozmawiali ze sobą, ankieterowi trudno było opanować panujący w klasie harmider.

2.2. Badane grupy

Badania obejmowały całą populację uczniów z klas siódmych szkół podstawowych oraz klas trzecich gimnazjalnych. Było to 14 klas w szkołach podstawowych (n=317) oraz 12 klas w gimnazjach (n=317). Część uczniów była nieuchwytna w trakcie zasadniczych badań. W związku z tym ankieterzy ponownie odwiedzali szkoły, w których była wysoka absencja uczniów. Przyjęto, że jeśli absencja przekraczała 15% stanu klasy, ankieter, za pośrednictwem personelu szkoły, umawiał się na przeprowadzenie badań z nieobecniymi wcześniej uczniami. Dzięki temu uzyskano wypełnione ankiety od 586 uczniów, w tym 294 z klas 7 i 292 z klas III. Wśród uzyskanych ankiet 12 zostało ocenione jako niewiarygodne. Brano pod uwagę współwystępowanie co najmniej 2 z 5 kryteriów:

- ✦ znaczne braki danych (wiele pytań z brakami lub całe strony);
- ✦ komentarze, wulgaryzmy lub inne wpisy świadczące o niepoważnym traktowaniu badania;
- ✦ odpowiedzi na pytania o picie alkoholu i używanie środków narkotyzujących wskazujące na maksymalne natężenie intoksykacji;
- ✦ nietypowy sposób wypełniania ankiety – np. we „wzorki”;
- ✦ sprzeczności w odpowiedziach na różne pytania ankiety o podobnym zakresie przedmiotowym.

W efekcie analizowano dane od 574 uczniów, w tym 293 z klas pierwszych oraz 281 z klas trzecich. Stanowiło to około 90% populacji (tabela 1).

W 2018 roku odsetek chłopców wyniósł 48% wśród młodszych i 46% wśród starszych uczniów, przy czym 7 uczniów klas trzecich nie oznaczyło w ankiecie swojej płci. Uczniowie starsi (prawdopodobnie drugorocznicy) stanowili około 4% badanej grupy. Znacząco wzrósł, w porównaniu z poprzednimi edycjami badań, odsetek uczniów młodszych rocznikiem niż przeciętnie w klasie. Wśród klas trzecich odsetek ten wyniósł 6,5%, a w klasach siódmych osiągnął aż 20%.

Tabela 1
Liczebności grup osób badanych w kolejnych edycjach badań

		Rok badania i poziom klas											
		2001 ¹		2005		2010		2012		2014		2018	
		I	III	I	III	I	III	I	III	I	III	7 SP	3 Gim
Liczba	W populacji	21	23	19	18	12	15	14	12	12	15	14	12
klas	W próbie	21	21	19	18	12	15	14	12	12	15	14	12
	W populacji ²	556	585	502	481	337	376	357	319	343	361	317	317
Liczba	Oddane ankiety	465	510	455	428	295	323	327	300	298	313	294	292
uczniów	Wiarygodne ankiety	460	503	452	426	293	322	321	294	296	307	293	281
	Wykonanie próby (%)	83%	86%	90%	89%	87%	86%	90%	92%	86%	85%	92%	89%
	Oznaczona płeć (n) –	447	492	442	410	292	318	319	291	295	305	293	274
	chłopcy (%)	52%	52%	48%	42%	51%	49%	48%	50%	47%	45%	48%	46%
	Oznaczony wiek (n)	451	493	445	414	293	321	319	282	293	305	292	278
	młodszy (%)	0,7%	3,2%	0,7%	1,0%	0%	0,9%	0,9%	0%	0%	2,5%	19,9%	6,5%
	starszy (%)	10%	2,8%	6,3%	6,2%	3,8	3,8%	2,2%	4,1%	3,1%	7,0%	4,1%	4,3%

¹ w 2001 r. badano jeszcze grupę uczniów klas II ze szkół ponadgimnazjalnych starego typu; dane na ten temat pominięto.

² dane z dzienników lekcyjnych zebrane przez ankieterów

2.3. Narzędzia i wskaźniki

2.3.1. Pochodzenie pytań ankietowych

Pierwszą część ankiety wykorzystywanej w badaniach ławskich stanowił kwestionariusz używany w tzw. badaniach mokotowskich [11 – 17]. W jego skład wchodziły dwie bardzo krótkie, jednostronicowe ankiety:

- "NAN" dotycząca kontaktów młodzieży ze środkami psychoaktywnymi;
- "PIWO-WINO- WÓDKA", która jest poświęcona charakterystyce ostatniego przypadku picia alkoholu [18].

Źródła pozostałych pytań ankietowych:

- cztery pytania dotyczące „dopalaczy” - opracowanie własne na podstawie pytań stosowanych przez CBOS [19];
- pytania o częstość upijania się w ostatnim miesiącu (wskaźnik subiektywny) oraz łatwość zakupu alkoholu i narkotyków (marihuany lub haszyszu) - zaczerpnięto z kwestionariusza ESPAD [20],
- inne zachowania ryzykowne młodzieży – pytania opracowano na podstawie kanadyjskich badań zdrowia nastolatków „Ontario Study” [21] oraz badań nad agresją elektroniczną J. Pyżalskiego [22],
- czynniki ryzyka/ chroniące wobec zachowań ryzykownych: więź ze szkołą, radzenie sobie z nauką oraz wsparcie ze strony rodziców - z kwestionariusza „Ty i zdrowie” [23],
- dołączone nowe pytania: o używanie tytoniu w formie e-papierosów i w innych postaciach oraz aktywność w czasie wolnym indywidualną i zorganizowaną – opracowanie własne, pytania dotyczące zaburzeń zdrowia psychicznego: symptomy depresji identyfikowano za pomocą skróconej skali CES – D Radloff [24], a inne problemy emocjonalne za pomocą pytania z narzędzia HRQOL- 4, Centers for Disease Control and Prevention's [25].

2.3.2. Wskaźniki

W odpowiedzi na pytania ankietowe badani z reguły wybierali jedną z kilku możliwych kategorii odpowiedzi, określających częstość (lub intensywność) określonych zachowań.

Picie alkoholu. Odpowiedzi na pytania z kwestionariusza "PIWO-WINO- WÓDKA" pozwalały na analizę szeregu wskaźników *picia alkoholu*, np. *w całym życiu, ostatnim roku* a także na analizę popularności poszczególnych rodzajów napojów alkoholowych: piwa, wina i wódki. Miarą częstego picia alkoholu było *picie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie*. Jest to jedna z podstawowych miar rozpowszechnienia picia alkoholu wśród młodzieży.

Wykorzystano dwa wskaźniki mówiące o *upijaniu się*: „*subiektywny*” i „*obiektywny*”. Wskaźnik *subiektywny* mówił o upiciu się według własnej oceny badanych i powstał na podstawie pytania: „Ile razy (jeśli w ogóle) zdarzyło Ci się upić napojem alkoholowym w ciągu ostatnich 30 dni?”. Wskaźnikiem *obiektywnym upijania się („binge drinking”)* było wypicie w ciągu 30 dni poprzedzających badanie, przy jednej okazji, takiej ilości alkoholu, która w przeliczeniu daje stężenie alkoholu we krwi $BAC \geq 0,8\%$ [6, 26]. Ilość wypitego alkoholu przy jednej okazji, relacjonowana przez badanych, musiała przekroczyć wyliczony, odpowiedni próg: dla starszych chłopców - 60 ml czystego alkoholu, a dla starszych dziewcząt i młodszej wiekowo grupy - 40 ml.

Używanie środków narkotyzujących. Głównym wskaźnikiem w tym obszarze było deklarowane przez badanych używanie bądź nieużywanie środków narkotyzujących w ciągu ostatniego roku. Miarą częstego używania tych środków było sięganie po nie, kilkanaście razy lub więcej w ciągu ostatniego roku.

Używanie dopalaczy. Dychotomiczny wskaźnik powstał na podstawie pytania: „*Dopalacze*” lub „*smarty*” to substancje działające na psychikę, sprzedawane w specjalnych sklepach lub przez Internet. Czy w ciągu ostatnich 12 MIESIĘCY używałeś/aś „dopalaczy”?

Używanie leków uspokajających i nasennych. Dychotomiczny wskaźnik obejmował używanie (bądź nie) tych substancji przynajmniej raz w ciągu ostatniego roku.

Palenie papierosów. ***Odpowiedzi uczniów na pytanie: „Czy palisz papierosy?” były podstawą do skonstruowania dwu wskaźników: pierwszy określał, czy badani w ogóle palą papierosy, drugi – pozwalał na identyfikowanie grupy osób palących papierosy codziennie. Analogiczne pytanie dotyczyło używania tytoniu lub nikotyny w innej formie, np. tabaka, fajka, tzw. e-papierosy lub IQOS. Dało to możliwość oszacowania, jaka część młodzieży używa nikotyny w jakikolwiek sposób.***

Przemoc. Sprawstwo przemocy wobec innych na terenie szkoły obejmowało występowanie, w ciągu roku poprzedzającego badanie, regularnego udziału w przemocy fizycznej lub psychicznej wobec innych (1 x na tydzień lub częściej). Ta ostatnia definiowana była w ankiecie następująco: „przemoc psychiczna ma miejsce wtedy, gdy jedna lub więcej osób dokucza, obraża lub niepokoi celowo słabszą osobę”.

Udział w cyber-przemocy badano w odniesieniu do zjawiska określanego jako „*uporczywe nękanie*” (*ang. stalking*), definiowanego jako uporczywe, złośliwe nękanie mogące wywołać poczucie zagrożenia. Dychotomiczny wskaźnik powstał na podstawie pytania: *”Czy zdarzyło Ci się samemu lub w grupie przez dłuższy czas, regularnie nękać kolegę/koleżankę korzystając z Internetu lub telefonów komórkowych, w taki sposób, że trudno mu było się obronić?”* W obu powyższych obszarach pytano nie tylko o bycie sprawcą przemocy, ale także o bycie jej ofiarą. Badanych pytano także o celowe *uderzenie lub uszkodzenie kogoś* w okresie ostatniego roku (odpowiedzi: „tak” lub „nie”).

Wykroczenia – analizowano występowanie (bądź nie) pięciu zachowań w ostatnim roku: branie samochodu na przejażdżkę bez zgody właściciela, niszczenie (celowo) czyjejs własności, handel narkotykami, drobne kradzieże, ucieczki z domu.

Hazard – korzystanie w ostatnim roku z co najmniej jednej z form hazardu: automaty, LOTTO lub inne loterie, zakłady bukmacherskie, gra na pieniądze, udział w konkursach opłacany telefonicznie, inne formy.

Problemy z powodu hazardu, gier lub korzystania z komputera – pytania na ten temat obejmowały okres 12 miesięcy w przypadku hazardu oraz 30 dni – w przypadku pytań o problemy z powodu zajmowania się grami lub korzystania z komputera. Odpowiedzi - tak/ nie, konstrukcja pytań była analogiczna, oto przykład: „*W ciągu w ostatnich 30 dni, czy ZAJMOWANIE SIĘ GRAMI było przyczyną jakichkolwiek Twoich kłopotów, jak na przykład brak czasu na ważne sprawy, sprzeczki w domu, problemy w szkole, problemy z odrabianiem na czas prac domowych, rozdrażnienie, zły nastrój, itp.?*”

Problemy internalizacyjne (emocjonalne)

Duże ryzyko depresji. Symptomy depresji identyfikowano przy pomocy skróconej skali CES – D [24]. Zawiera ona cztery pytania o objawy smutku, poczucia osamotnienia, przygnębienia i płaczu w ciągu ostatnich 7 dni poprzedzających badanie. Przyjęto, że odpowiedzi „często” lub „cały czas” na wszystkie cztery pytania skali, wskazują na duże ryzyko depresji.

Negatywna ocena własnego zdrowia psychicznego. Pytanie ankietowe dotyczyło samooceny zdrowia psychicznego: „Jeśli chodzi o Twoje zdrowie psychiczne, a w tym stres, przygnębienie i problemy emocjonalne, w ciągu ilu dni, w ostatnich 30 DNIACH, Twoje zdrowie psychiczne nie było dobre?” [25, 27]. Wskaźnikiem był odsetek osób potwierdzających utrzymywanie się złego samopoczucia psychicznego przez co najmniej 14 dni w ostatnim miesiącu.

Analizowano także szereg wskaźników złożonych:

- ♣ *Nadużywanie substancji psychoaktywnych.* Wskaźnik obejmował występowanie co najmniej jednego zachowania z następujących: używanie środków narkotyzujących w ostatnim roku, upijanie się (ost. 30 dni wskaźnik subiektywny), codzienne palenie papierosów;

- ⤴ *Sprawstwo przemocy* – obejmowało wystąpienie jakiegokolwiek spośród analizowanych w badaniach form przemocy;
- ⤴ *Wykroczenia ogółem* – obejmowały wystąpienie jakiegokolwiek formy spośród pięciu rodzajów analizowanych wykroczeń;
- ⤴ *Problemy eksternalizacyjne* – obejmowały wystąpienie co najmniej jednego z trzech wyżej wymienionych rodzajów zachowań problemowych;
- ⤴ *Inne problemy behawioralne* – dotyczyły potwierdzenia przez badanych doświadczania problemów z powodu gier, hazardu bądź korzystania z komputera;
- ⤴ *Problemy internalizacyjne* – wskaźnik obejmował duże ryzyko depresji lub negatywną ocenę zdrowia psychicznego.

Czynniki związane z występowaniem zachowań ryzykownych. Główną miarą *dostępności substancji psychoaktywnych* (a jednocześnie wskaźnikiem negatywnych wpływów rówieśniczych) było uczestniczenie w ciągu ostatniego roku w spotkaniach towarzyskich, w czasie których pito alkohol, używano środków narkotyzujących lub dopalaczy. W zakresie dostępności analizowano także odpowiedzi na dwa pytania zaczerpnięte z kwestionariusza ESPAD [20, 28]:

1/ „Na ile łatwo mógłbyś kupić alkohol, gdybyś tego chciał?” z pięcioma kategoriami odpowiedzi od „bardzo łatwo” do „bardzo trudno”,

2/ „W których miejscach z niżej podanych mógłbyś łatwo kupić marihuanę lub haszysz...?”

Na podstawie powyższych pytań skonstruowano dwa dychotomiczne wskaźniki, z których jeden mówił o łatwej możliwości zakupu alkoholu w ocenie badanych, a drugi – marihuany (znajomość przynajmniej jednego miejsca, gdzie można dokonać zakupu).

Wsparcie i kontrola rodzicielska. Skala opisująca wsparcie rodzicielskie składała się z 4 pytań dotyczących: oceny bliskości z rodziną, częstości okazywania przez rodziców zainteresowania

odczuciami i poglądami dziecka, częstości podejmowania rozmów z mamą i ojcem w sprawie własnych problemów oraz kontroli spędzania wolnego czasu. Zakres wartości skali od 0 do 12 pkt, alpha Cronbacha = 0,778.

Więź ze szkołą. Skalę więzi ze szkołą tworzyło siedem pytań opisujących poczucie więzi ze szkołą i rówieśnikami ze szkoły, poczucie bezpieczeństwa w szkole, spostrzegane wsparcie ze strony nauczycieli i wychowawcy oraz ocenę, na ile interesujące są zajęcia szkolne. Zakres wartości skali od 0 do 21 pkt., alpha Cronbacha = 0,761.

Wskaźniki codziennej aktywności w czasie wolnym. Wszystkie wskaźniki były dychotomiczne z punktem odcięcia wg mediany:

- gry (1 godzina lub więcej dziennie vs. mniej niż 1 godzina dziennie),
- e-kontakty (telefony, maile, czat, portale społecznościowe, itp., 3 godziny lub więcej dziennie),
- oglądanie filmów/ programów w TV, DVD lub Internecie (1 godzina lub więcej dziennie),
- przeglądanie Internetu, ściąganie filmów, muzyki, itp. (1 godzina lub więcej dziennie),
- odrabianie lekcji (1 godzina lub więcej dziennie),
- spędzanie czasu poza domem, na podwórku, osiedlu lub „na mieście” (3 godziny dziennie),

Wskaźniki aktywności w czasie wolnym, przeciętnie w tygodniu:

- ✧ *spędzanie czasu w supermarketach, centrach handlowo-rozrywkowych,*
- ✧ *zorganizowane zajęcia sportowe,*
- ✧ *inne zorganizowane zajęcia: językowe, artystyczne, harcerskie, religijne,*
- ✧ *różne formy indywidualnej aktywności ruchowej.*

Pozostałe wskaźniki:

- ✧ *wyniki w nauce* - wskaźnikiem dobrych osiągnięć szkolnych była subiektywna ocena badanych, że radzą sobie z nauką lepiej, niż średnio inni koledzy z klasy,

▲ zmienne demograficzne: *płeć i poziom klasy*.

2.4. Analizy statystyczne

Wskaźniki procentowe obliczono oddzielnie dla dwu poziomów klas, odnosząc liczbę osób udzielających określonej odpowiedzi do całkowitej liczebności badanej grupy (lub podgrupy) osób badanych. W celu porównania wartości wskaźników ze względu na płeć oraz rok badania (porównania z poprzednią edycją badań) stosowano proste testy *Chi-kwadrat* (tabele 2 x 2).

W celu analizy znaczenia różnych czynników dla występowania zachowań ryzykownych stosowano testy *Chi-kwadrat*, w których miarą siły związków były wartości „*odds ratio*” wraz z przedziałami ufności. Analizy te przeprowadzono na całej grupie osób badanych, uwzględniając zarówno młodsze jak i starsze klasy.

3. WYNIKI

3.1. Używanie nikotyny

W ciągu czterech lat, pomiędzy 2014 i 2018 rokiem wskaźniki opisujące palenie papierosów nie uległy istotnym zmianom w obu grupach wiekowych. W ostatniej edycji badań odsetki palących papierosy przynajmniej kilka razy w ostatnim roku osiągnęły 11% wśród młodszych uczniów oraz 26% wśród starszych (tabela 2). Natomiast palący codziennie stanowili w podgrupach wiekowych odpowiednio 2% i 9% (tabela 3). Uwzględnienie w tej edycji badań innych form zażywania tytoniu czy nikotyny pokazuje, że odsetki młodzieży próbującej palić papierosy lub używać nikotyny w innej formie, przynajmniej kilka razy w ostatnim roku wyniosły wśród młodszych uczniów 15% i wśród starszych 40%, a odsetki używających codziennie to odpowiednio 2% i 11%. Stwierdzono brak istotnych różnic w rozpowszechnieniu palenia wśród dziewcząt w porównaniu z chłopcami. Pomiedzy 2014 a 2018 rokiem istotnie wzrosło rozpowszechnienie palenia papierosów wśród młodszych chłopców – z 4% do 12% palących w ostatnim roku.

Tabela 2

Palący papierosy (także używający tytoniu/ nikotyny w jakiegokolwiek innej formie- od 2018 r.)

	Palenie papierosów... (lub używanie tytoniu w innej formie)					
	przynajmniej kilka razy w ostatnim roku					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018 *
Chłopcy	25,8	15,9 ^b	19,5	11,8	3,6 ^{f b}	12,1 ^c (15,6)
Dziewczęta	20,1	10,1 ^b	25,2 ^a	9,6 ^a	9,6	9,2 (13,8)
Razem	23,4	13,3 ^a	22,5 ^a	10,6 ^a	6,8	10,6 (14,7)
Klasy 3 Gimn						
Chłopcy	31,9	15,5 ^{f a}	30,6 ^{f b}	20,5 ^{d a}	23,9	24 (43,2)
Dziewczęta	35,7	26,3 ^c	44,7 ^a	42,1	28,1 ^b	28,9 (38,3)
Razem	34,1	21,8 ^a	37,3 ^a	31,0	26,4	26,3 (40,2)

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

▲ - do 2014 roku pytano młodzież jedynie „Czy palisz papierosy?”; w 2018 roku dodano pytanie o używanie tytoniu lub nikotyny w innej formie, np. tabaka, fajka, e-papierosy lub IQOS.

Tabela 3

Codzienne palenie papierosów (codzienne używanie tytoniu/ nikotyny w jakiegokolwiek innej formie)

	Palenie papierosów... (lub używanie tytoniu w jakiegokolwiek formie)					
	codziennie					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018 *
Chłopcy	6,4	4,2	2,0	2,6	0	2,1 (2,8)
Dziewczęta	4,2	1,3 ^c	2,1	1,2	1,9	1,3 (2,0)
Razem	5,7	2,7 ^c	2,0	1,9	1	1,7 (2,4)
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	16,7	5,7 ^a	14,0 ^c	11,0	9,4	10,4 (14,4)
Dziewczęta	14,0	8,9	16,1 ^c	13,1	13,2	7,4 (8,1)
Razem	15,7	8,0 ^a	14,9 ^b	11,9	11,7	8,9 (11,0)

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

* - do 2014 roku pytano młodzież jedynie „Czy palisz papierosy?”; w 2018 roku dodano pytanie o używanie tytoniu lub nikotyny w innej formie, np. tabaka, fajka, e-papierosy lub IQOS.

3.2. Alkohol

3.2.1. Rozpowszechnienie picia alkoholu

Zarówno w młodszej jak i w starszej wiekiem grupie badanych uczniów, pomiędzy 2014 a 2018 rokiem, wartości wszystkich wskaźników opisujących rozpowszechnienie picia alkoholu pozostały na podobnych poziomach i nie zmieniły się znacząco. Ta stabilizacja nastąpiła na relatywnie niskim poziomie rozpowszechnienia picia, biorąc pod uwagę wyniki wcześniejszych badań, począwszy od 2001 roku (tabele 4 – 11). Dla porządku warto przytoczyć dane z 2018 roku: picie alkoholu kiedykolwiek w życiu: 35% w młodszej grupie i 75% w starszej; w ostatnim roku, odpowiednio: 25% i 69%. Pozostałe wskaźniki dotyczą okresu 30 dni poprzedzających badanie: picie jakiegokolwiek napoju alkoholowego - 9% i 37%, picie piwa – 6% i 29%, wina – 3% i 15%, wódki -2% i 22%, upicie się, wskaźnik subiektywny – 6% i 22% i wskaźnik obiektywny, *binge drinking* – 3% i 19%. Podobnie jak w przypadku używania tytoniu, w 2018 roku nie stwierdzono jakichkolwiek istotnych statystycznie różnic w rozpowszechnieniu picia alkoholu pomiędzy grupami dziewcząt i chłopców. W okresie czterech lat pomiędzy dwiema ostatnimi edycjami badań zidentyfikowano jedną istotną statystycznie zmianę. Wśród starszych dziewcząt wzrosła popularność picia wina, z 10% w 2014 roku do 19% w 2018 roku.

3.3. Dostępność alkoholu

W okresie 2014 – 2018, w obu grupach wiekowych, nie zmieniły się znacząco wskaźniki opisujące dostępność alkoholu. W badaniach z 2018 roku 28% młodszych uczniów i 61% starszych oceniało, że łatwo mogliby kupić alkohol, gdyby tego chcieli. Z kolei w towarzystwie młodzieżowym, w którym piło się alkohol, bywało przynajmniej raz w ostatnim roku 33% siódmoklasistów oraz 70% trzecioklasistów z gimnazjów (tabele 12 i 13).

Tabela 4
Pijący alkohol kiedykolwiek w życiu

	Odsetki uczniów, którzy pili alkohol					
	kiedykolwiek w życiu					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	72,1	65,0 ^d	57,7	46,7 ^c	33,1 ^c	33,3
Dziewczęta	64,0	50,4 ^b	57,3	37,7 ^a	39,1	36,2
Razem	68,7	56,9 ^a	57,7	41,7 ^a	36,1	34,8
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	91,4 ^f	85,1 ^c	81,5	86,3	77,5	77,6
Dziewczęta	84,7	88,1	83,9	86,9	74,3 ^b	73,2
Razem	88,3	86,9	82,9	86,1	75,9 ^b	75,1

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 5
Pijący alkohol w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie

	Odsetki uczniów, którzy pili alkohol...					
	w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	60,1	45,8 ^b	43,0	32,2 ^c	23,7	21,3
Dziewczęta	52,3	37,7 ^b	41,3	25,7 ^b	26,3	27,6
Razem	56,7	41,4 ^a	42,3	28,7 ^a	25	24,6
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	85,2 ^e	77,0 ^c	75,2	74,0	72,5	72
Dziewczęta	74,5	73,7	79,5	82,1	65,9 ^a	67,1
Razem	80,3	75,4	77,6	77,6	69,1 ^c	69,4

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 6
Zmiany w zakresie podstawowych wskaźników picia alkoholu.

	Odsetki uczniów, którzy pili alkohol...					
	w okresie 30 dni poprzedzających badanie					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	27,9 ^e	21,5 ^f	18,8	11,8	10,8	7,8
Dziewczęta	17,3	14,0	26,6 ^b	9,6 ^a	10,3	10,5
Razem	22,6	17,7	22,5	10,6 ^a	10,5	9,2
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	44,7	50,6 ^f	50,3	45,2 ^f	34,8	37,6
Dziewczęta	40,9	34,7	53,4 ^a	57,9	32,3 ^a	36,9
Razem	42,9	41,5	52,2 ^b	51	33,6 ^a	36,7

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 7
Popularność picia PIWA w okresie 30 dni poprzedzających badanie

	Odsetki uczniów, którzy w okresie 30 dni przed badaniem pili ...					
	PIWO					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	22,3 ^e	19,2 ^f	14,8	8,6	8,6	4,3
Dziewczęta	11,7	11,4	23,1 ^b	4,8 ^a	8,3	7,9
Razem	17,0	15,3	18,8	6,5 ^a	8,4	6,1
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	38,9	47,7 ^d	44,6	39,7 ^f	28,3 ^c	32
Dziewczęta	35,3	30,1	46,6 ^a	51,0	27,5 ^a	28,2
Razem	37,2	37,8	45,7 ^c	45,2	28 ^a	29,2

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 8
Popularność picia WINA w okresie 30 dni poprzedzających badanie

	Odsetki uczniów, którzy w okresie 30 dni przed badaniem pili ...					
	WINO					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	16,3 ^f	9,3 ^c	5,4	3,9	5	4,3
Dziewczęta	9,8	4,8 ^c	10,5 ^c	4,8 ^c	3,8	1,3
Razem	13,3	6,9 ^a	7,8	4,4	4,4	2,7
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	17,9	21,3 ^f	17,2	19,2	10,1 ^c	11,2
Dziewczęta	20,9	13,1 ^c	21,1 ^c	23,4	10,2 ^b	18,8 ^c
Razem	19,9	16,2	18,9	21,1	10,1 ^a	15,3

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 9
Popularność picia WÓDKI w okresie 30 dni poprzedzających badanie

	Odsetki uczniów, którzy w okresie 30 dni przed badaniem pili					
	WÓDKĘ					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	12,0 ^f	7,5 ^e	6,7	2,0 ^c	4,3	0,7 ^c
Dziewczęta	5,1	1,8 ^c	7,0 ^b	4,2	5,8	3,9
Razem	8,5	4,4 ^c	6,8	3,1 ^c	5,1	2,4
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	18,7	21,3	24,2	19,9	18,8	23,2
Dziewczęta	14,5	16,1	25,5 ^c	28,3	15,6 ^b	22,1
Razem	16,7	17,8	25,2 ^c	23,8	17,3 ^c	22,4

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 10

Upijający się w ostatnich 30 dniach, według własnej oceny badanych

	Wskaźnik subiektywny					
	upicie się według własnej oceny, ostatnie 30 dni					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	16,3	14,5	12,8	5,9 ^c	5	6,4
Dziewczęta	13,1	8,8	14,7	4,2 ^a	5,8	5,9
Razem	14,3	11,7	13,7	5,0 ^a	5,4	6,1
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	29,2 ^f	27,6	33,8	27,4 ^f	25,4	19,2
Dziewczęta	20,0	24,6	31,1	37,9	17,4 ^a	24,8
Razem	25,0	26,3	32,6	32,3	21,2 ^b	22,1

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 11

Upijający się w ostatnich 30 dniach, szacowana koncentracja alkoholu we krwi BAC $\geq 0,8$ ‰

	Wskaźnik obiektywny upicia się, ostatnie 30 dni					
	BAC około 0,8 ‰ , ostatnie 30 dni					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	16,3 ^f	12,6 ^d	7,4	3,9	2,9	3,5
Dziewczęta	8,9	3,5 ^c	7,7	3,6	4,5	3,3
Razem	12,4	7,7 ^c	7,5	3,7 ^c	3,7	3,4
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	26,5	26,4 ^f	31,8	24 ^e	18,8	15,2
Dziewczęta	21,7	17,4	34,8 ^a	40	19,2 ^a	22,1
Razem	24,5	20,9	32,9 ^a	31,6	19,2 ^a	18,5

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 12
Łatwość zakupu alkoholu

	Dostępność alkoholu					
	Na ile łatwo mógłbyś kupić alkohol? (odpowiedzi: łatwo lub bardzo łatwo)					
	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Klasy 7 SP						
Chłopcy	57,5 ^e	56,5 ^d	45,6 ^c	43,4 ^d	29,5 ^c	30,5
Dziewczęta	43,9	37,3	37,1	26,3 ^c	32,1	25
Razem	50,4	46,5	41,3	34,6	30,7	27,6
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	67,7	69,0	66,9	65,8	66,7 ^e	69,6
Dziewczęta	62,1	66,5	58,4	62,8	49,7 ^c	55
Razem	64,8	67,6	62,4	64,3	57,3	61,2

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 13
Dostępność alkoholu – uczestniczenie w ostatnim roku w spotkaniach towarzyskich, gdzie pito alkohol

	Dostępność alkoholu					
	Uczestniczenie w ostatnim roku w spotkaniach towarzyskich, podczas których pito alkohol					
	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Klasy 7 SP						
Chłopcy	48,1	49,5 ^e	34,9 ^{e b}	32,2	20,9 ^c	33,3 ^c
Dziewczęta	45,8	36,8	53,1 ^b	35,3 ^b	25 ^c	32,2
Razem	46,7	42,7	43,7	33,6 ^c	23 ^b	32,8 ^b
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	78,6	78,7	73,2	76,0	65,9	72
Dziewczęta	74,5	84,3 ^b	78,9	82,1	65,9 ^a	69,1
Razem	76,9	82,2 ^c	76,1 ^c	78,9	66,1 ^a	70,1

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Podobnie jak w przypadku rozpowszechnienia picia alkoholu, także i w zakresie jego dostępności nie stwierdzono istotnych różnic ze względu na płeć. Łatwość zakupu alkoholu dziewczęta oceniały podobnie jak chłopcy. Podobnie licznie jak chłopcy uczestniczyły w spotkaniach młodzieżowych, gdzie dostępny był alkohol.

3.4. Używanie środków narkotyzujących

W klasach siódmych, od 2005 roku możemy obserwować stabilizację w zakresie używania środków narkotyzujących na bardzo niskim poziomie. Jedynie ok. 3% uczniów potwierdziło w ankiecie, że używało środków narkotyzujących w ciągu 2018 roku. Natomiast używanie co najmniej kilkanaście razy w roku takich środków potwierdziło w ankiecie 0,7% badanych, czyli dokładnie dwie osoby (tabele 14 i 15).

Tabela 14
Używający jakichkolwiek środków narkotyzujących, ostatni rok

	Używanie środków narkotyzujących w ostatnim roku					
	przynajmniej raz					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	8,6 ^f	3,3 ^{f c}	5,4	2,6	4,3	3,5
Dziewczęta	3,7	0,4 ^c	2,8	4,8	1,9	2,6
Razem	6,5	2,0 ^a	4,1	3,7	3	3,1
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	21,4 ^e	10,9 ^b	25,5 ^a	28,8	24,6	20,8 ^f
Dziewczęta	12,3	9,3	20,5 ^b	23,4	18	11,4
Razem	17,9	10,3 ^a	22,7 ^a	26,2	21,2	15,3

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);
d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

W klasach trzecich sytuacja była dynamiczna. W okresie 2005 – 2012 odnotowano duży wzrost, o 16 punktów procentowych, rozpowszechnienia środków narkotyzujących używanych w ostatnim roku. W 2012 roku wskaźnik ten osiągnął 26%. Następnie odnotowano około pięcioprocentowy spadek w 2014 roku i kontynuację trendu spadkowego do poziomu 15% w ostatniej edycji badań. Rozpowszechnienie używania środków narkotyzujących w 2018 roku było istotnie wyższe wśród chłopców (21%) niż wśród dziewcząt (11%).

Osoby używające środków narkotyzujących często, co najmniej kilkanaście razy, stanowiły ok. 5% badanej grupy uczniów trzecich klas. Był to podobny poziom, jak w dwu poprzednich pomiarach z 2014 i 2012 roku.

Tabela 15

Używający kilkanaście razy lub więcej jakichkolwiek środków narkotyzujących, ostatni rok

	Używanie środków narkotyzujących w ostatnim roku					
	kilkanaście razy i więcej					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	2,6	1,4	0,0	0,7	0,7	1,4
Dziewczęta	0,5	0,0	0,0	1,2	0,6	0,0
Razem	1,7	0,7	0,0	0,9	0,7	0,7
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	5,4	1,1 ^c	10,8 ^{f a}	6,2	7,2	7,2
Dziewczęta	4,3	0,8 ^c	5,0 ^c	4,1	3,6	4,0
Razem	5,4	1,4 ^a	7,8 ^a	5,1	5,2	5,3

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

3.5. Nowe substancje psychoaktywne (NSP)

W ankiecie pytano uczniów osobno o używanie nowych substancji psychoaktywnych (NSP), potocznie zwanych „dopalaczami” (tabela 16). Rozpowszechnienie używania NSP w ostatnich czterech latach nie zmieniło się znacząco. W klasach pierwszych wskaźnik używania NSP wyniósł 1,7% i był podobny jak cztery lata wcześniej, w 2014 roku (1,0%). W klasach trzecich wskaźnik nieznacznie się obniżył, z 5,2% w 2014 roku do 3,6% w 2018 roku.

Tabela 16
Używający dopalaczy, ostatni rok

	Używanie dopalaczy w ostatnim roku			
	Co najmniej raz			
Klasy 7 SP	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	6,0	0,7	0,7	1,4
Dziewczęta	4,2	0,6	1,3	2
Razem	5,1	0,6 ^a	1	1,7
Klasy 3 Gim				
Chłopcy	17,2	4,8 ^f	5,1	5,6
Dziewczęta	11,2	0	5,4 ^b	2
Razem	14,0	2,4 ^a	5,2	3,6

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

3.6. Dostępność środków narkotyzujących

W ostatnich czterech latach, w badanych populacjach, nie zmieniła się istotnie dostępność narkotyków, której wskaźnikiem była znajomość miejsc, w których można je kupić (tabela 17). Znało takie miejsca 22% uczniów z klas siódmych i 37% uczniów z klas trzecich gimnazjalnych. Nie było w tym zakresie istotnych różnic ze względu na płeć badanych. Podobnie, w starszej grupie wiekowej, nie uległy istotnym zmianom wartości drugiego wskaźnika dostępności środków narkotyzujących.

W spotkaniach z towarzystwem młodzieżowym, w którym używało się środków narkotyzujących, uczestniczyło w 2018 roku 34,2% starszych uczniów (tabela 18). Natomiast w grupie młodszych uczniów wzrosły odsetki osób uczestniczących w spotkaniach młodzieżowych z poziomu 8% w 2014 roku do poziomu 14% w 2018 roku.

Tabela 17
Dostępność narkotyków – znający miejsca, gdzie można je kupić

	Dostępność narkotyków					
	W których miejscach mógłbyś łatwo kupić marihuanę lub haszysz ? (odpowiedzi: wymieniane różne miejsca)					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	34,4	27,9 ^e	31,5	30,9 ^f	18,7 ^c	24,8
Dziewczęta	33,5	17,6 ^a	32,9 ^a	18,6 ^b	23,1	19,7
Razem	33,5	22,7 ^a	32,1 ^b	24,3 ^c	20,9	22,2
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	57,3	33,9 ^a	43,9	33,6	42	35,2
Dziewczęta	50,2	32,2 ^a	45,3 ^b	40,7	41,9	39,6
Razem	54,2	33,3 ^a	44,1 ^b	36,7	42,3	37,4

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 18

Dostępność narkotyków – uczestniczenie w ostatnim roku w spotkaniach towarzyskich, gdzie używano narkotyków

	Dostępność narkotyków					
	Uczestniczenie w ostatnim roku w spotkaniach towarzyskich, podczas których używano środków narkotyzujących					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	18,9	9,3 ^b	10,1	13,2	7,9	15,6 ^c
Dziewczęta	14,0	5,3 ^b	11,9 ^c	12,0	9	12,5
Razem	16,7	7,3 ^a	10,9	12,5	8,4	14 ^c
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	38,1	25,3 ^b	38,2 ^c	39,0	39,9	37,6
Dziewczęta	34,9	25,8 ^c	37,9 ^c	37,2	29,9	32,2
Razem	37,0	26,3 ^a	37,6 ^a	38,1	34,9	34,2

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

3.7. Używanie leków uspokajających i nasennych

Rozpowszechnienie używania leków uspokajających i nasennych nie zmieniło się znacząco w ostatnich czterech latach i w 2018 roku wynosiło ok. 8% używających w młodszych klasach i 15% w klasach starszych (tabela 19). Przy tym o ile w młodszej grupie nie było istotnych różnic pod tym względem pomiędzy dziewczętami i chłopcami, o tyle w starszej grupie używanie leków było znacznie bardziej rozpowszechnione wśród dziewcząt (20%), niż wśród chłopców (8%).

Tabela 19
Zmiany w rozpowszechnieniu używania leków uspokajających i nasennych

	Używanie leków uspokajających lub nasennych przynajmniej raz w ostatnim roku					
Klasy 7 SP	2001	2005	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	7,3	8,5	3,4 ^{e c}	2,6 ^f	2,9	7,1
Dziewczęta	9,8	7,5	12,6	9,0	5,8	8,6
Razem	8,3	8,0	7,8	5,9	4,4	7,8
Klasy 3 Gim						
Chłopcy	6,2 ^f	5,2	5,7 ^d	6,2 ^f	6,5 ^e	8 ^e
Dziewczęta	12,8	10,2	21,7 ^a	13,8	18,0	20,1
Razem	9,4	8,2	13,7 ^c	9,9	13	15,3

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

3.8. Inne zachowania ryzykowne i problemy młodzieży, 2010 – 2018

3.8.1. Przemoc

Szerszy zakres zachowań ryzykownych młodzieży iławskiej zaczęto badać dopiero od 2010 roku [4]. Wyniki w tym zakresie dotyczą czterech pomiarów i przestrzeni 8 lat.

W okresie ostatnich czterech lat, w zakresie większości wskaźników opisujących sprawstwo przemocy, zarysowała się niewielka, ale nie istotna statystycznie tendencja wzrostowa. Natomiast jeden wskaźnik istotnie obniżył się. W klasach trzecich, w ostatnim roku, odsetek sprawców częstej przemocy na terenie szkoły lub w jej pobliżu obniżył się z 17% w 2014 roku do 7% w 2018 roku. W klasach siódmym nie było takich zmian, a wskaźnik wyniósł 9%. Pozostałe wskaźniki w 2018 roku były następujące: celowe uderzenie kogoś w ostatnim roku - 25% wśród młodszych uczniów oraz 38% wśród uczniów starszych; sprawstwo cyber-przemocy, przynajmniej raz w życiu, odpowiednio - 14% i 17% i w końcu wskaźnik sumaryczny, sprawstwo przemocy w jakiegokolwiek formie: 34% i 46% (tabele 20, 21). W dwóch przypadkach sprawstwo przemocy było znacząco bardziej rozpowszechnione wśród

chłopców niż wśród dziewcząt. W klasach młodszych dotyczyło to celowego uderzenia kogoś, a klasach starszych – częściej przemocy w szkole lub poblizu.

Tabela 20
Przemoc w szkole i poza nią

	Sprawcy przemocy							
	Uderzenie lub uszkodzenie kogoś celowo (ost. rok)				Częsta przemoc w szkole - sprawcy (ost. rok)			
Klasy 7 SP	2010*	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	36,2	28,9 ^e	30,9 ^d	34 ^d	12,1	13,2 ^f	7,9	9,9
Dziewczęta	28,0	15,0 ^b	12,8	15,8	6,3	5,4	3,8	7,9
Razem	32,1	21,5 ^b	21,6	24,6	9,2	9,0	5,7	8,9
Klasy 3 Gim								
Chłopcy	41,4	34,9 ^f	41,3 ^e	42,4	17,8 ^d	10,3	23,9 ^e b	12 ^d c
Dziewczęta	31,7	23,4 ^b	25,7	34,2	5,6	6,2	12	2 ^a
Razem	36,0	29,3	32,6	37,7	11,8	8,2	17,3 ^a	6,8 ^a

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

* pytania nt. przemocy, wykroczeń i innych problemów behawioralnych dołączono do ankiety w 2010 roku

Tabela 21
Przemoc w szkole i poza nią, ciąg dalszy

	Sprawcy przemocy							
	Uporczywe nękanie - sprawcy (w życiu)				Sprawcy przemocy ogółem			
Klasy 7 SP	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	8,7 ^f	13,2	10,8	14,9	41,6	40,1 ^d	37,4 ^e	39
Dziewczęta	17,5	9,6 ^c	14,7	13,8	39,2	22,2 ^a	21,8	29,6
Razem	13,0	11,2	12,8	14,3	40,3	30,5 ^c	29,4	34,1
Klasy 3 Gim								
Chłopcy	19,7	14,4	17,4	17,6	54,8 ^f	43,8 ^c	53,6 ^d	52
Dziewczęta	19,9	21,4	15	17,4	41,0	37,9	34,1	40,9
Razem	19,9	18,0	16	17,1	47,5	41,2	42,7	45,6

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 22
Przemoc w szkole i poza nią – ofiary przemocy

	Ofiary przemocy							
	Częsta przemoc w szkole - ofiary (ostatni rok)				Uporczywe nękanie - ofiary (w życiu)			
Klasy 7 SP	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	24,2 ^e	26,3 ^d	12,2 ^b	24,8 ^f b	10,7 ^e	15,1	13,7	17 ^e
Dziewczęta	11,9	9,6	10,3	14,5	23,8	21,0	18,6	31,6 ^b
Razem	18,1	17,4	11,1 ^c	19,5 ^b	17,1	18,1	16,2	24,6 ^c
Klasy 3 Gim								
Chłopcy	27,4 ^d	19,2	27,5 ^e	20 ^f	8,9 ^e	13,0 ^d	12,3 ^e	19,2
Dziewczęta	7,5	12,4	15	10,1	21,1	30,3	21	26,8
Razem	17,4	15,6	20,5	14,6	15,5	21,8 ^c	17,3	22,8

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

W klasach młodszych, w okresie 2014 – 2018 znacząco wzrosły odsetki ofiar częstej przemocy w szkole, z 11% do 20% oraz cyber-przemocy, z 16% do 25%. Natomiast w starszych klasach wskaźniki nie zmieniły się znacząco i w 2018 roku wyniosły: 15% ofiar przemocy w szkole oraz 23% ofiar cyber-przemocy. Niezależnie od wieku, przemocy szkolnej częściej doświadczali chłopcy, natomiast przemocy przy użyciu środków elektronicznych częściej doświadczali dziewczęta (tabela 22).

3.8.2. Wykroczenia

W ostatnich czterech latach znacznie wzrosło rozpowszechnienie występowania drobnych kradzieży: z 20% do 33% w młodszych klasach oraz z 23% do 35% w klasach starszych. W efekcie tego wzrósł także istotnie ogólny wskaźnik występowania wykroczeń: z 26% do 42% wśród młodszych

uczniów oraz z 38% do 47% wśród starszych uczniów (tabele 23 i 24). Pozostałe rodzaje wykroczeń pozostały na podobnym poziomie rozpowszechnienia, jak cztery lata wcześniej i na podobnych

Tabela 23
Wykroczenia w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badania

	Poszczególne rodzaje analizowanych wykroczeń											
	Branie samochodu bez zgody właściciela				Wandalizm - niszczenie celowo czyjejs własności				Handel narkotykami			
	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018
Klasy 7 SP												
Chłopcy	2,7	2,0	1,4	5^f	17,4	15,8	10,1	18,4^c f	2	0,7	0,7	1,4
Dziewczęta	1,4	0	0,6	0,7	17,5	8,4 ^c	6,4	8,6	0,7	1,2	1,3	0
Razem	2,0	0,9	1	2,7	17,4	11,8 ^c	8,4	13,3	1,4	0,9	1	0,7
Klasy 3 Gim												
Chłopcy	11,5 ^d	8,9	2,9 ^c	5,6^f	29,9 ^d	19,2 ^c	18,8	20,8	6,4	8,2	6,5	4,8
Dziewczęta	1,2	0,7	2,4	0,7	10,6	17,2	15	16,8	4,3	3,4	3	2
Razem	6,2	4,8	2,6	2,8	19,9	18	16,6	18,5	5,3	5,8	4,6	3,2

a - $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

poziomach w obu grupach wiekowych: branie samochodu bez zgody właściciela – 2,7% wśród młodszych i 2,8% wśród starszych; handel narkotykami, odpowiednio – 0,7% i 3,2%; ucieczki z domu – 12,6% i 14,2% oraz niszczenie celowo czyjejs własności – 13,3% i 18,5%. Płeć miała znaczenie tylko w trzech przypadkach. Domeną chłopców było branie samochodu bez zgody właściciela (w obu grupach wiekowych) oraz celowe niszczenie czyjejs własności (tylko w młodszej grupie).

Tabela 24
Wykroczenia w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badania, ciąg dalszy

Klasy 7 SP	Poszczególne rodzaje analizowanych wykroczeń											
	Drobne kradzieże				Ucieczki z domu				Wykroczenia ogółem			
	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	24,2	25,7	21,6	35,5^c	14,1	7,2 ^c	5,8	11,3	34,9	31,6	28,8	44,7^b
Dziewczęta	20,3	22,8	17,9	29,6^c	14,0	10,2	10,3	13,8	36,4	30,5	23,1	38,8^b
Razem	22,2	24,0	19,6	32,4^a	14,3	8,7 ^c	8,1	12,6	35,8	30,8	26	41,6^a
Klasy 3 Gim												
Chłopcy	36,3	26,7 ^f	25,4	35,2	14,0	9,6	8,7	14,4	54,8 ^e	43,2	41,3	50,4
Dziewczęta	24,2	17,9	21,6	34,9^b	18,0	13,1	14,4	14,8	37,9	34,5	34,1	45,6^c
Razem	29,8	22,1 ^c	23,1	34,9^b	15,8	11,2	12,1	14,2	45,7	38,4	37,5	47,3^c

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

3.8.3. Hazard

W okresie lat 2014 – 2018, w młodszej grupie uczniów, rozpowszechnienie różnych form hazardu, jak i wskaźnik ogólny zaangażowania w hazard (36%) pozostawały na niezmiennym istotnie poziomie. Wśród młodszych chłopców stwierdzono istotny wzrost popularności gier na pieniądze, z 10% do 19% w 2018 roku. Natomiast wśród młodszych dziewcząt istotnie spadł udział w LOTTO i innych loteriach, z 30% do 18% w ostatniej edycji badań (tabele 25-27).

W starszej grupie wzrosło znacząco rozpowszechnienie zakładów bukmacherskich (z 6% do 12%), gier na pieniądze (z 9% do 19%) oraz innych form hazardu (z 6% do 10%). W konsekwencji wzrósł także ogólny wskaźnik zaangażowania w hazard (z 35% do 45%). Pierwotnym źródłem takich zmian były znaczące wzrosty wskaźników wśród starszych chłopców, dotyczące udziału w: LOTTO, zakładach bukmacherskich i grach na pieniądze. Wśród starszych dziewcząt odnotowano tylko jedną istotną zmianę w czasie – spadek odsetka dziewcząt korzystających z automatów do gier.

W 2018 roku ranking popularności różnych form hazardu był identyczny w obu grupach wiekowych. Najbardziej popularny był udział w LOTTO i innych loteriach – 23% w młodszej grupie i 29% w starszej, następnie gry na pieniądze – odpowiednio 12% i 19%, automaty – 11% i 15%, zakłady bukmacherskie – 6% i 12%, konkursy w TV lub telefoniczne – 5% i 7% oraz inne formy hazardu – 8% i 10%.

Tabela 25
Różne formy hazardu w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie.

	Hazard (w ostatnim roku)											
	Automaty do gier hazardowych				LOTTO lub inne loterie				Zakłady bukmacherskie			
Klasy 7 SP	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	21,5 ^d	13,8 ^d	10,8	16,3 ^e	47,7	33,6 ^c	23,7	27	6,7 ^e	4,6 ^e	10,1 ^d	9,9 ^d
Dziewczęta	6,3	3,6	5,8	5,9	40,6	31,7	29,5	18,4 ^c	0	0	1,3	1,3
Razem	14,0	8,4 ^c	8,1	10,9	44,4	32,4 ^b	26,7	22,5	3,4	2,2	5,4	5,5
Klasy 3 Gim												
Chłopcy	28,0 ^e	18,5 ^e _c	15,9	24 ^d	43,9	47,3	22,5 ^a	34,4 ^c	16,6 ^d	8,9 ^e _c	10,1 ^e	20,8 ^c _d
Dziewczęta	13,7	6,9 ^c	18 ^b	8,1 ^b	38,5	39,3	24,6 ^b	25,5	1,2	1,4	2,4	4
Razem	20,8	12,6 ^b	16,9	15,3	40,7	42,9	23,5 ^a	28,8	8,7	5,1	5,9	11,7 ^c

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 26
Różne formy hazardu w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie – ciąg dalszy.

	Hazard (w ostatnim roku)											
	gra na pieniądze				konkursy w TV opłacane telefonicznie				inne formy			
Klasy 7 SP	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	18,1 ^e	11,8	10,1	19,1 ^c d	14,1	6,6 ^c	7,2	5,7	12,1 ^e	5,9 ^f	9,4 ^f	12,8 ^e
Dziewczęta	7,7	6,6	6,4	5,9	16,8	7,8 ^c	5,8	4,6	2,8	1,2	1,9	3,3
Razem	13,0	9,0	8,1	12,3	15,4	7,2 ^a	6,4	5,1	7,5	3,4 ^c	5,4	7,8
Klasy 3 Gim												
Chłopcy	19,7 ^f	16,4 ^f	10,1	24,8 ^f b	19,7	8,9 ^b	4,3	6,4	13,4 ^f	12,3 ^e	9,4 ^f	14,4 ^f
Dziewczęta	10,6	7,6	7,8	13,4	16,8	11,0	6	7,4	5,0	3,4	2,4	6,7
Razem	15,2	11,9	8,8	19,2 ^a	18,0	9,9 ^b	5,2 ^c	6,8	9,0	7,8	5,5	10,3 ^c

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 27
Hazard w jakiegokolwiek formie, w okresie 12 miesięcy poprzedzających badanie.

	Hazard w jakiegokolwiek formie (w ostatnim roku)			
	2010	2012	2014	2018
Klasy 7 SP				
Chłopcy	59,7	42,8 ^b	35,3	44 ^e
Dziewczęta	49,7	38,3 ^c	34,6	28,3
Razem	54,9	40,2 ^a	34,8	35,8
Klasy 3 Gim				
Chłopcy	65,6 ^f	58,9 ^f ^c	31,9 ^a	53,6 ^f ^a
Dziewczęta	51,6	46,2	37,7	38,3
Razem	58,4	52,0	34,9 ^a	45,2 ^b

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

3.8.4. Problemy z powodu hazardu, gier oraz nadmiernego korzystania z komputera

Ankieta zawierała trzy pytania o doświadczanie problemów z powodu hazardu, gier lub nadmiernego korzystania z komputera, takich jak np. brak czasu na ważne sprawy, sprzeczki w domu, problemy w szkole, problemy z odrabianiem na czas prac domowych, rozdrażnienie, zły nastrój, itp. W 2018 roku tego typu problemy dotyczyły ogółem 21% młodszych uczniów i 28% starszych. Problemy z powodu nadmiernego korzystania z komputera sygnalizowało odpowiednio – 12% i 22% uczniów, z powodu gier – 13% i 11% oraz z powodu hazardu – 1% i 2,8%. Rozpowszechnienie problemów zasadniczo nie zmieniło znacząco w ostatnich czterech latach. Jedyna istotna zmiana to istotny spadek odsetka chłopców z klas trzecich doświadczających problemów z powodu korzystania z gier, z 28% w 2014 roku do 15% w 2018 roku (tabela 28 i 29). W konsekwencji odnotowano istotny spadek tego wskaźnika w całej grupie starszych uczniów, z 17% do 11%.

Tabela 28
Problemy z powodu hazardu, gier lub nadmiernego korzystania z komputera

	Problemy z powodu:											
	hazardu (ost. rok)				gier (ost. 30 dni)				korzystania z komputera (ost. 30 dni)			
	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018	2010	2012	2014	2018
Klasy 7 SP												
Chłopcy	5,4	1,3 ^c	1,4	2,1	20,8 ^f	20,4	12,9	17	16,1	15,1	12,2	12,8
Dziewczęta	4,2	1,8	1,3	0	11,2	12,0	10,3	9,9	21,0	21,0	19,2	11,8
Razem	4,8	1,6 ^c	1,4	1	16,0	15,9	11,8	13,3	18,8	18,1	16,2	12,3
Klasy 3 Gim												
Chłopcy	5,7	3,4	1,4	2,4	24,8 ^d	17,8 ^f	28,3 ^c	15,2 ^c	26,8	19,2 ^e	18,1	20,8
Dziewczęta	3,7	1,4	2,4	2,7	8,1	7,6 ^f	7,2	8,1	28,6	34,5	29,9	21,5
Razem	4,7	2,4	2	2,8	16,1	12,6	16,9 ^d	11 ^c	27,3	26,5	24,8 ^f	21,7

a - $p < 0,001$; b - $p < 0,01$; c - $p < 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

^d - $p < 0,001$; ^e - $p < 0,01$; ^f - $p < 0,05$; poziom istotności dla wartości testu χ^2 - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach)

Tabela 29
Inne problemy behawioralne

	Jakiegokolwiek problemy behawioralne			
Klasy 7 SP	2010	2012	2014	2018
Chłopcy	30,2	25,7	20,9	25,5
Dziewczęta	26,6	24,6	22,4	16,4
Razem	28,7	24,9	22	20,8
Klasy 3 Gim				
Chłopcy	40,8	26,7 ^{f b}	34,1	27,2
Dziewczęta	32,9	37,9	32,9	26,6
Razem	36,3	32,0	33,6	27,8

a – $p \leq 0,001$; b - $p \leq 0,01$; c - $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników w stosunku do poprzedniej edycji badań (wartości w wierszach);

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

Tabela 30
Problemy dotyczące samopoczucia psychicznego

	Problemy internalizacyjne, 2018 rok		
	Duże ryzyko depresji	Negatywna ocena własnego zdrowia psychicznego	Problemy internalizacyjne ogółem
Klasy 7 SP			
Chłopcy	4,3 ^f	6,4 ^d	9,2 ^d
Dziewczęta	11,2	21,7	26,3
Razem	7,8	14,3	18,1
Klasy 3 Gim			
Chłopcy	5,6 ^e	15,2 ^d	16,8 ^d
Dziewczęta	18,1	35,6	39,6
Razem	12,1	26,7	29,5

d - $p \leq 0,001$; e - $p \leq 0,01$; f- $p \leq 0,05$; poziom istotności dla wartości testu Chi-kwadrat - porównanie wskaźników dla grup chłopców i dziewcząt dla każdego poziomu klasy i każdej edycji badań z osobna (wartości w kolumnach).

3.8.5. Problemy internalizacyjne

W 2018 roku duże ryzyko depresji cechowało ok. 8% młodszych uczniów oraz 12% starszych uczniów. Negatywna samoocena zdrowia psychicznego dotyczyła, odpowiednio w podgrupach wiekowych, 14% i 27% uczniów. Ogółem problemy emocjonalne, internalizacyjne, były udziałem, w zależności od wieku, 18% i 30% badanych. Niezależnie od analizowanego wskaźnika i grupy wiekowej problemy emocjonalne były 2 do 3 razy bardziej rozpowszechnione wśród dziewcząt, niż wśród chłopców.

3.9. Czynniki związane z problemami młodzieży

Analizowano czynniki, które mogą nasilać bądź zmniejszać ryzyko występowania trzech rodzajów problemów obecnych w życiu młodzieży: problemów internalizacyjnych, obejmujących depresję i inne problemy emocjonalne, problemów eksternalizacyjnych, opisujących sprawstwo przemy, wykroczenia lub nadużywanie substancji psychoaktywnych i w końcu inne problemy doświadczane z powodu hazardu, zaangażowania w gry lub korzystania z komputera.

Z problemami doświadczanymi z powodu hazardu, gier lub komputera istotnie korelowało tylko pięć zmiennych. Czynniki chroniącymi, zmniejszającymi ryzyko wystąpienia takich problemów, były wyższe niż przeciętne wyniki w nauce oraz wsparcie i kontrola rodzicielska. Czynniki ryzyka były natomiast spotkania z towarzystwem młodzieżowym, w którym pito alkohol lub używano środków narkotyzujących oraz znajomość miejsc, gdzie można kupić marihuanę.

Zarówno problemy internalizacyjne jak i eksternalizacyjne były istotnie związane z szerszą pulą zmiennych. Okazało się, że ryzyko wystąpienia obu typu problemów było mniejsze, o ile badani mogli liczyć na silne wsparcie i kontrolę ze strony rodziców oraz jeśli byli silnie związani ze szkołą.

Tabela 31

Wyniki analiz *Chi-kwadrat*, w których testowano związki puli kilkunastu czynników z określonymi problemami młodzieży (dane z 2018 roku, n=574). Dla każdego istotnego statystycznie czynnika podano ilorazy szans (OR - *odds ratio*), czyli ile razy określony czynnik zwiększa lub zmniejsza szanse wystąpienia określonego problemu, a także przedział ufności.

Zmienne objaśniane	Problemy internalizacyjne	Problemy eksternalizacyjne	Inne problemy behawioralne
Zmienne wyjaśniające	OR and 95% CI	OR and 95% CI	OR and 95% CI
Zmienne demograficzne:			
Płeć (dziewczęta)	3,344 ^a 2,169 - 5,156	,684 ^c ,485 - ,965	n.i.
Poziom klasy (3)	1,898 ^a 1,282 - 2,811	2,081 ^a 1,473 - 2,940	n.i.
Szkoła:			
Więź ze szkołą (silna)	,395 ^a ,264 - ,591	,527 ^a ,374 - ,744	n.i.
Odrabianie prac domowych (≥ 1 godz. dziennie)	n.i.	,364 ^a ,257 - ,516	ni
Wyniki w nauce (wyższe niż przeciętne)	n.i.	n.i.	,669 ^c ,455 - ,984
Rodzina:			
Wsparcie i kontrola rodzicielska (silne)	,424 ^a ,281 - ,639	,241 ^a ,169 - ,346	,481 ^a ,322 - ,719
Spędzanie wolnego czasu:			
GRY (≥ 1 godz. dziennie)	,399 ^a ,266 - ,600	n.i.	n.i.
e-kontakty (≥ 3 godz. dziennie)	2,532 ^a 1,708 - 3,753	2,643 ^a 1,802 - 3,877	n.i.
Oglądanie filmów (≥ 1 godz. dziennie)	1,779 ^b 1,181 - 2,681	1,766 ^c 1,253 - 2,490	n.i.
Surfowanie w Internecie (≥ 1 godz. dziennie)	2,270 ^a 1,514 - 3,404	1,669 ^c 1,187 - 2,346	n.i.
Czas poza domem (≥ 3 godz. dziennie)	n.i.	2,029 ^a 1,416 - 2,908	n.i.
Zorganizowane zajęcia sportowe (> 0 godz. tygodniowo)	,618 ^c ,412 - ,928	n.i.	n.i.
Dostępność substancji psychoaktywnych			
Znajomość miejsc, gdzie można kupić marihuanę	2,560 ^a 1,714 - 3,824	3,571 ^a 2,319 - 5,498	1,606 ^c 1,073 - 2,403
Przekonanie o łatwości zakupu alkoholu przez nastolatka	2,188 ^a 1,479 - 3,237	5,415 ^a 3,658 - 8,015	n.i.
Towarzystwo alkoholowe (uczestniczenie w spotkaniach w ost. roku)	1,770 ^b 1,194 - 2,623	6,165 ^a 4,215 - 9,015	1,787 ^b 1,209 - 2,641
Towarzystwo narkotykowe (uczestniczenie w spotkaniach w ost. roku)	2,139 ^a 1,403 - 3,261	6,323 ^a 3,632 - 11,007	1,703 ^c 1,114 - 2,604

a - p<0,001; b - p<0,01; c - p<0,05; poziomy istotności dla wartości statystyki *Chi-kwadrat*, „n.i.” oznacza brak istotności statystycznej

Natomiast ryzyko pojawienia się problemów wzrastało, jeśli: wyższy był poziom klasy, dużo czasu codziennie zajmowały badanym kontakty z innymi drogą elektroniczną (co najmniej 3 godziny), codziennie oglądali filmy oraz korzystali z internetu (co najmniej 1 godz.). Ponadto występowaniu problemów sprzyjało przebywanie w towarzystwie młodzieżowym pijącym alkohol lub używającym środków narkotyzujących oraz przekonanie badanych o łatwej możliwości zakupu alkoholu i marihuany. Istotnym czynnikiem była także płeć. Dziewczęta narażone były na większe ryzyko doświadczenia problemów emocjonalnych, internalizacyjnych, a chłopcy zagrożeni byli bardziej problemami eksternalizacyjnymi.

Dla wystąpienia samych problemów eksternalizacyjnych istotne znaczenie miało jeszcze spędzanie dużej ilości czasu poza domem (trzy godziny i więcej dziennie). Z drugiej strony ryzyko takich problemów było mniejsze dla grupy uczniów, którzy regularnie odrabiali prace domowe, co najmniej 1 godzinę dziennie. Występowanie problemów internalizacyjnych w mniejszym stopniu dotyczyło uczniów zajmujących się w wolnym czasie grami oraz uczęszczających co tydzień na zorganizowane zajęcia sportowe.

Nie stwierdzono istotnych statystycznie związków z analizowanymi problemami młodzieży czterech zmiennych opisujących spędzanie czasu wolnego. Były to: indywidualna aktywność sportowa, zorganizowane zajęcia inne niż sportowe, zajmowanie się własnym hobby oraz spędzanie czasu w centrach handlowych.

4. PODSUMOWANIE WYNIKÓW I WNIOSKI

Wyniki ostatniej edycji badań iławskich z 2018 roku pokazują przede wszystkim tendencje do stabilizacji poziomu, w obu grupach wiekowych, większości wskaźników opisujących używanie tytoniu, picie alkoholu, upijanie się, częste używanie narkotyków, rozpowszechnienie używania dopalaczy,

leków uspokajających i nasennych oraz dostępność alkoholu i marihuany. Co istotne, ta stabilizacja nastąpiła na relatywnie niskim poziomie wskaźników. Często był to najniższy poziom odnotowany od początku obserwacji w 2001 roku. Dwa wyniki, burzące nieco ten stabilny obraz, to istotny wzrost rozpowszechnienia palenia papierosów wśród chłopców z siódmych klas szkół podstawowych oraz istotny wzrost w tej samej grupie odsetka uczestników spotkań młodzieżowych, gdzie używano narkotyków.

Używanie środków narkotyzujących przynajmniej raz w ostatnim roku, w klasach pierwszych, także było stabilne i utrzymało się na bardzo niskim poziomie. Natomiast w klasach trzecich kontynuowany był trend spadkowy. Rozpowszechnienie używania środków narkotyzujących w 2018 roku w klasach trzecich spadło do ok. 15% i było dwukrotnie wyższe wśród chłopców niż wśród dziewcząt.

W zakresie innych zachowań ryzykownych na niezmiennym, choć wysokim poziomie utrzymał się w obu grupach wiekowych sumaryczny wskaźnik sprawstwa przemocy. W starszej grupie wiekowej ograniczył się istotnie odsetek sprawców częstej przemocy w szkole. Natomiast w młodszej grupie istotnie wzrosły odsetki ofiar, zarówno przemocy w szkole jak i cyber-przemocy.

Ogólny wskaźnik rozpowszechnienia hazardu pozostał niezmienny, w ostatnich czterech latach, w młodszej grupie uczniów. Wśród młodszych chłopców stwierdzono istotny wzrost popularności gier na pieniądze, a wśród młodszych dziewcząt istotnie spadł udział w LOTTO. Rozpowszechnienie hazardu zwiększyło się natomiast wśród uczniów starszych, z powodu większej popularności zakładów bukmacherskich, gier na pieniądze oraz innych form hazardu.

Ogólny wskaźnik wykroczeń w 2018 roku zdecydowanie wzrósł w obu grupach wiekowych. Wynikało to głównie z nasilenia się rozpowszechnienia drobnych kradzieży. Pewne znaczenie miał tu

także istotny wzrost wskaźnika opisującego celowe niszczenie czyjejs własności, ale miało to miejsce tylko wśród młodszych chłopców.

Występowanie jakichkolwiek problemów z powodu hazardu, gier lub nadmiernego korzystania z komputera nie zmieniło się znacząco w ostatnich czterech latach. Jedyna istotna zmiana w tym okresie to istotny spadek odsetka chłopców z klas trzecich doświadczających problemów z powodu korzystania z gier.

W 2018 roku po raz pierwszy uczniowie pytani byli o doświadczanie symptomów depresji i szerzej – problemów emocjonalnych, internalizacyjnych. Okazało się, że duże ryzyko depresji dotyczyło ok. 8% siódmoklasistów i 12% gimnazjalistów z klas trzecich, a ogółem problemy internalizacyjne były udziałem odpowiednio 18% i 30% ławskich uczniów. Wyniki klas trzecich ławskich gimnazjów okazały się bardzo zbliżone do wyników badań mokotowskich z 2016 roku, w których duże ryzyko depresji w tej samej grupie wiekowej dotyczyło 11%, a ogółem problemy internalizacyjne dotyczyły 24% gimnazjalistów [29].

Na koniec, kilka słów komentarza wymaga przedstawiona wstępna analiza potencjalnych czynników warunkujących występowanie różnego typu problemów wśród młodzieży. Analiza ta określona została jako „wstępna”, ponieważ nie uwzględnia wzajemnych związków pomiędzy różnymi czynnikami. Z przeprowadzonej analizy wynika, że silnym czynnikiem chroniącym może być wsparcie i kontrola rodzicielska, istotne ograniczające ryzyko występowania różnych rodzajów problemów młodzieży. Kolejną grupę czynników chroniących można określić jako różne aspekty zaangażowania w edukację szkolną. Należą do niej: więź ze szkołą, systematyczne odrabianie lekcji (co najmniej 1 godz. dziennie) oraz dobre wyniki w nauce (wyższe niż przeciętne).

Z drugiej strony dość słabymi czynnikami ryzyka dla występowania różnego typu problemów

okazały się zmienne opisujące łatwą dostępność alkoholu i marihuany oraz dostępność alkoholu i środków narkotyzujących poprzez kontakty z towarzystwem młodzieżowym używającym takich substancji. Te ostatnie czynniki można interpretować także jako aspekty wpływów rówieśniczych skłaniających do używania.

Ostatnia grupa czynników obejmuje różne aktywności młodzieży w czasie wolnym. I tak mniejsze ryzyko zaburzeń internalizacyjnych mogą mieć osoby zajmujące się na co dzień grami oraz uczestniczące co tydzień w zorganizowanych zajęciach sportowych. Natomiast zwiększone ryzyko zaburzeń eksternalizacyjnych (zachowań ryzykownych) było udziałem osób, które spędzają codziennie dużo czasu poza domem.

Ryzyko zaistnienia zarówno problemów internalizacyjnych jak i eksternalizacyjnych wzrastało w stosunku do osób, które: poświęcały względnie dużo czasu na „e-kontakty”, poruszanie się po internecie oraz oglądanie filmów.

Wnioski

- ⤴ Stabilizacja rozpowszechnienia używania tytoniu i alkoholu na relatywnie niskim poziomie oraz kontynuacja trendu spadkowego w zakresie używania środków narkotyzujących to dobre wiadomości dla władz samorządowych i wszystkich osób ze społeczności lokalnej, które z troską myślą o młodzieży i jej ochronie przed współczesnymi zagrożeniami.
- ⤴ Wydaje się możliwe utrzymanie rozpowszechnienia środków narkotyzujących na aktualnym, względnie niskim poziomie. Potrzeba w tym zakresie kontynuacji wysiłków Policji w celu ograniczania nielegalnego handlu marihuaną i nowymi substancjami psychoaktywnymi.

- ✦ W planowaniu działań profilaktycznych warto poświęcić osobną uwagę klasom siódmym i ósmym szkoły podstawowej. Nasze badania pokazały bowiem szereg niekorzystnych tendencji, szczególnie w grupie chłopców z siódmych klas szkół podstawowych:
 - ✦ wzrost rozpowszechnienia palenia papierosów,
 - ✦ wzrost odsetka uczestników spotkań młodzieżowych, podczas których używano narkotyków,
 - ✦ wzrost zaangażowania uczniów w zachowania ryzykowne: gry na pieniądze, drobne kradzieże, celowe niszczenie czyjejś własności oraz wzrost odsetka ofiar przemocy i cyber-przemocy.
- ✦ Z powyższych względów warto zadbać o prowadzenie skutecznych, wczesnych działań profilaktycznych nie tylko w klasach VII – VIII, ale i w klasach IV-VI, aby uprzedzić występowanie problemów w klasach starszych.
- ✦ Potrzebne są także wczesne działania zapobiegające wykroczeniom i agresji z powodu ich dużego rozpowszechnienia (być może przy współudziale Policji).
- ✦ W treściach działań edukacyjno-profilaktycznych warto wykorzystać przedstawione w raporcie wyniki analiz czynników związanych z występowaniem określonych problemów wśród młodzieży, a więc:
 - ✦ wzmacnianie więzi uczniów ze szkołą i ich zaangażowania w naukę,
 - ✦ edukacja rodziców w zakresie bliskich relacji z nastolatkami oraz propagowanie wśród nich potrzeby kontroli spędzania wolnego czasu przez nastolatki,
 - ✦ wzmacnianie odporności młodzieży na negatywne wpływy towarzystwa rówieśniczego,
 - ✦ animacja grup młodzieżowych (harcerskich, wspólnotowych, sportowych, itp.).
- ✦ Problemy internalizacyjne, obejmujące depresję oraz inne problemy emocjonalne, dotyczą w ławie blisko 1/3 populacji 15-latków. Sugeruje to pilną potrzebę:

- ⤴ wprowadzania skutecznych programów zapobiegających depresji,
- ⤴ wypracowania i upowszechnienia informacji i procedur służących wczesnej diagnozie depresji i innych zaburzeń afektywnych,
- ⤴ poszerzenia dostępności oferty pomocy psychologicznej i psychiatrycznej,
- ⤴ zapewnienie dostępności lokalnej infolinii dla dzieci i młodzieży w kryzysie psychicznym i upowszechnienie o niej informacji.

5. PIŚMIENNICTWO

1. Bobrowski K (2003) Badania epidemiologiczne a kierunki rozwoju lokalnej strategii profilaktyki używania substancji psychoaktywnych. Badania ławskie. *Alkoholizm i Narkomania*, 1-2 (16), 39-56.
2. Bobrowski K (2003) Sposoby spędzania wolnego czasu przez młodzież, a używanie substancji psychoaktywnych. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, t. VII (1) 2, 91-104.
3. Bobrowski K (2007) Zmiany w rozpowszechnieniu używania substancji psychoaktywnych wśród gimnazjalistów w latach 2001-2005. Zagadkowe wyniki w ławie. *Alkoholizm i Narkomania*, 20(2), 133-150.
4. Bobrowski K (2012) Rozpowszechnienie używania substancji psychoaktywnych wśród młodzieży gimnazjalnej w ławie, 2001–2005–2010. *Alkoholizm i Narkomania*, 1(25), 37-56.
5. Bobrowski K (2013) Raport z badań ankietowych rozpowszechnienia używania substancji psychoaktywnych oraz innych zachowań ryzykownych wśród uczniów ławskich gimnazjów 2014. (*maszynopis*)
6. Bobrowski K. Trends in the prevalence of psychoactive substance use among ława's junior high school students in 2001–2014 on the background of other surveys results. *Alcohol Drug Addict* 2017; 30 (4): 223–248. DOI: <https://doi.org/10.5114/ain.2017.73875>
7. Sierosławski J. Używanie alkoholu i narkotyków przez młodzież szkolną. Raport z ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w 2015 r. Europejski program badań ankietowych w szkołach ESPAD. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii; 2015. http://www.cinn.gov.pl/portal?id=15&res_id=1037524 [accessed 27.09.17].

8. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Okulicz – Kozaryn K, Pisarska A, Biechowska D i wsp. Monitorowanie zachowań ryzykownych, zachowań nałogowych i problemów zdrowia psychicznego 15-letniej młodzieży. Badania mokotowskie 2004–2016. Badania ukraińskie, obwód lwowski 2016. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii; 2017.
https://www.cinn.gov.pl/portaal?id=15&res_id=1262448
9. Załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z dn. 8 lutego 2017 r. w sprawie Narodowego Programu Ochrony Zdrowia Psychicznego na lata 2017–2022. Dz. U. z 2 marca 2017 r., poz. 458.
<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20170000458/O/D20170458.pdf>
10. Załącznik do rozporządzenia Rady Ministrów z dn. 4 sierpnia 2016 r. w sprawie Narodowego Programu Zdrowia na lata 2016–2020. Dz. U. z dnia 16 września 2016 r., poz. 1492.
<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20160001492/O/D20161492.pdf>
11. Bobrowski K (2010) Monitorowanie wybranych wskaźników zdrowia psychicznego 15-latków w badaniach mokotowskich. Zmiany pomiędzy 2004 i 2008 rokiem, [w:] Okulicz-Kozaryn K, Ostaszewski K (red.) Promocja zdrowia psychicznego. Badania i działania w Polsce, część druga, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe, Instytut Psychiatrii i Neurologii, 145-158.
12. Okulicz-Kozaryn K, Borucka A (2001): Picie alkoholu przez młodzież z mokotowskich szkół średnich w latach 1984-2000. *Alkoholizm i Narkomania*. Tom 14 Nr 2, 245-259
13. Ostaszewski K. (2001): Trendy w używaniu przez młodzież substancji psychoaktywnych. Badania mokotowskie - kontynuacja. *Alkoholizm i Narkomania* 3/14; 387-406
14. Ostaszewski K, Bobrowski K, Borucka A, Kocoń K, Okulicz-Kozaryn K, Pisarska A (2005) *Raport techniczny z realizacji projektu badawczego pn: „Monitorowanie trendów używania substancji psychoaktywnych oraz wskaźników innych wybranych aspektów zdrowia psychicznego u młodzieży szkolnej*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii
15. Wolniewicz-Grzelak B. (1985): Badania ankietowe nad spożywaniem alkoholu przez uczniów szkół ponadpodstawowych Mokotowa w 1984 roku i niektóre problemy metodologiczne. *Biuletyn Instytutu Psychoneurologicznego*, 4(60), 65-85

16. Wolniewicz-Grzelak B., Ostaszewski K. (1987): Rozpowszechnienie używania różnych substancji uzależniających przez uczniów szkół ponadpodstawowych warszawskiej dzielnicy Mokotów. *Zeszyty Problemowe Narkomanii. Zeszyt 2.* Towarzystwo Zapobiegania Narkomanii. Warszawa, 83-87
17. Wolniewicz-Grzelak B. (1990): Zmiany w spożywaniu przez młodzież napojów alkoholowych. Badania mokotowskie z 1984 i 1988 roku. *Alkoholizm i Narkomania* Zima 1990, Warszawa, 113-132
18. Wolniewicz-Grzelak B. (1995): Badanie picia napojów alkoholowych przez młodzież arkuszem "Piwo-Wino-Wódka". *Alkoholizm i Narkomania*, 2/19, Warszawa, 117-12.
19. Kolbowska A. Konsumpcja substancji psychoaktywnych przez młodzież szkolną. *Serwis Informacyjny Narkomania*, 2009; 1(45), 33-41. <http://www.narkomania.org.pl/czytelnia/konsumpcja-substancji-psychoaktywnych-przez-mlodziez-szkolna/> [accessed 27.09.17].
20. Sierosławski J. (1997): Używanie narkotyków przez młodzież szkolną. Wyniki ogólnopolskich badań ankietowych. *Serwis Informacyjny Narkomania*. 1(6), 13-27
21. Paglia-Boak A, Mann RE, Adlaf EM, Beitchman JH, Wolfe D, Rehm J (2010) *The Mental Health and Well-Being of Ontario Students. Findings from the OSDUS 1991–2009*. CAMH Research Document Series No. 29, Toronto: Centre for Addiction and Mental Health
22. Pyżalski J (2010): Agresja elektroniczna wśród 15-latków w Polsce, [w:] Okulicz-Kozaryn K, Ostaszewski K: *Promocja zdrowia psychicznego. Badania i działania w Polsce. Część druga*, Warszawa: IPiN, 159-172
23. Frączek A, Stępień E (1991) *Kwestionariusz Ty i Zdrowie*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii
24. Radloff L. The CES-D Scale: A self-report depression for research in general population. *Appl Psychol Measur* 1977; 1(3): 385-401. <https://doi.org/10.1177/014662167700100306>
25. Centers for Disease Control and Prevention: Measuring Healthy Days: Population assessment of health-related quality of life. Atlanta Georgia CDC 2000. <http://www.cdc.gov/hrqol/>
26. National Institute on Alcohol Abuse and Alcoholism (NIAAA). Drinking Levels Defined. <https://www.niaaa.nih.gov/alcohol-health/overview-alcohol-consumption> [accessed 27.09.17].

27. Bobrowski K, Ostaszewski K, Pisarska A (2007) *Rekomendacje narzędzi do oceny zagrożeń zdrowia psychicznego młodzieży do dalszego stosowania w badaniach mokotowskich oraz w innych badaniach ankietowych młodzieży szkolnej*. Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii
28. Sierostawski J (2011): *Używanie alkoholu i narkotyków przez młodzież szkolną. Raport z ogólnopolskich badań ankietowych zrealizowanych w 2011 r. Europejski program Badań ankietowych w szkołach ESPAD*, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii. <http://www.cinn.gov.pl/portal?id=166545>
29. Krzysztof Bobrowski, Krzysztof Ostaszewski, Agnieszka Pisarska (2019). *Zdrowie psychiczne warszawskich gimnazjalistów. Badania mokotowskie 2004 –2016* Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii. (maszynopis)